

k'a'ana'an tuukulo'oba'

Tuláakal le meyajo'ob ts'o'ok u ya'ala'alo', yaan u beeta'al tu yáanal le **k'a'ana'an tuukulo'oba'**:

Utskíinajil yéetel kanáanil le jejeláas kuxtalo'obo'.

Chíimpolil yéetel ts'a'abil k'ajóoltbil le mayajtsil le Peten lu'umila'.

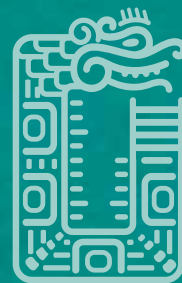
U Kanáanta'al le páajtalil wíiniko'ob, kaajo'ob yéetel u mejen kaajilo'obo'.

Kaxta'ak u ma'alobkuunsa'al chúuka'an náajal ti' le kaajo'obo' ka páajchajak u kuxtalo'ob yéetel beyxan ka ts'a'abak ti' **máax k'a'abéet.**

K'a'ajsbe'en:

Yaan u páajtalil le máasewal kaajo'obo' u k'áatiko'ob wa yaan uláak' ba'ax u k'áat u yojéelto'ob je'eba'axak k'iinil ichil u meyajil le k'áatchi'ilo'.

**TREN
MAYA**

TSÍIMIN K'ÁAK

**T'aan uti'al máasewáal
kaajo'ob tu yóok'olal u
patjo'ol meyajil Maayáaj
Tsíimin K'áak'**

GOBIERNO DE
MÉXICO

GOBERNACIÓN
SECRETARÍA DE GOBERNACIÓN

INPI
INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

FONATUR

U yáax t'aanil le ts'íiba'

Le ts'íiba' ku taal ti' jump'éeel paaklan tsikbal mantats' u beeta'al. Jump'éeel nojmeyaj je'el bix ti' le Maayáaj Tsíimin K'áak'o', ku ch'a'ik u beel yéetel ba'axo'ob ma' sáasil tu tuukul le kaajo'ob yaan naats' te' tu'ux kun máano', bey xan yéetel u péeka'an óolalo'ob, le ba'axo'ob maas k'a'ana'antak ti'obo' yéetel bix u tuukulo'ob.

Jach táaj k'a'ana'an ka je'ets'ek jump'éeel u beelal tsikbal yéetel k'áatchi' yéetel le máasewáal kaajo'obo'. Le je'elo' yéetel u tuukulil ka ch'a' óolta'ak bix u yiliko'ob le kuxtalo' yéetel u meyajtsilo'ob; ka patjo'olta'ak u beelal yéetel u nu'ukulilo'ob uti'al ka táakpajako'ob tu beel yéetel je'el bix unaje', bey xan uti'al ka t'o'oxok u náajalilo'ob ich keetil yéetel ti' máaxo'ob unaje'.

Le máasewáal k'áatchi'ilo' jump'éeel u páajtalil le kaajo'obo' yéetel xan jump'éeel u kuuch le Estado Mexicanoo', tumen chíimpolta'an te' belbest'aano'ob yéetel te' nu'ukbesajilo'ob jets'a'an way México yéetel te' táanxel nojlu'umo'obo'. Le beetike', ku beeta'al le k'áatchi'ilo', ich jáalk'abil, bey yáax ts'aaja'an ojéeltbil yéetel nu'ukbesa'an ti' u máasewáal kaajilo'ob Maya, Tseltal, Ch'ol, Tsotsil yéetel ti' uláak'o'ob yaan tu péetlu'umilo'ob Chiapas, Tabasco, Campeche, Yucatán yéetel Quintana Roo, tu yóok'olal "U Pa'atuukulil le Maayáaj Tsíimin K'áak'o'.

Tu yóok'olal u súutukil u ts'a'abal k'aj óoltbile', je'el bix u je'ets'el te' Protocolo de Consulta', le ju'una' unaj u táan óoltik kex le wajayp'éeel ba'alo'oba':

- Ba'axo'ob ku kaxta'al yéetel u meeyjulil le k'áatchi'ilo', bey xan bix kun beetbil le Asamblea Regionalo'.
- T'aan tu yóok'olal ba'ax kun k'a'abetchajal, ba'ax náajalil kun u taals ti' u kuxtal kaaj, ti' u meyajtsil yéetel ti' u kuxtal yóok'olkaab "U
- Pa'atuukulil le Maayáaj Tsíimin K'áak'o'". Jump'éeel nojbe'en kóom ts'íib tu yóok'olal le nojmeyaj ku xmáanchi'ita'alo' (leti' le je'ela').

Le Maayáaj Tsíimin K'áak'o' jump'éeel chúuka'an yéetel nu'uka'an nojmeyaj táan u kaxtik ka yanak le tojbe'en kuxtal way tu noojol lak'in Méxicoe'. Uti'al le je'elo' yaan u beetchajal jejeláas ba'alo'ob yéetel meyajo'ob ku táan óoltiko'ob:

Ka je'ets'ek tu beel u lu'umil jump'éeel kúuchil

Ka kanáanta'ak u kuxtal yóok'olkaab

Ka yanak tojbe'en kuxtal yéetel ka mu'uk'a'anchajakl u náajal tuláakal máak

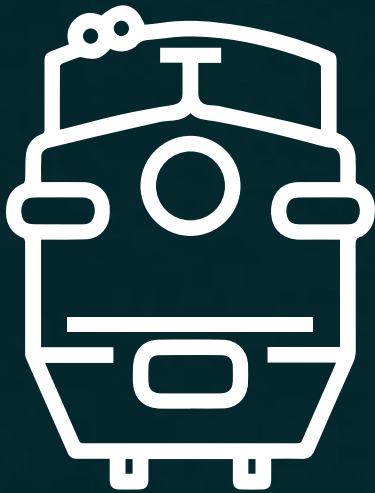
Ka kanáanta'ak yéetel ka táakmuk'ta'ak u ya'abkach meyajtsil kuxtal le peten lu'umila'

Ka áanta'ak le máasewáal kaajo'obo', ka'alikil u chíimpolta'al u bixil u kux óolalo'ob yéetel u tojbe'enil u kuxtalo'ob

Le ts'íiba' ku taasik jejeláas ba'al tu yóok'olal le nojmeyajo', bey xan t'aan unaj u k'aj óolta'al yéetel ku tsolik máakalmáak u nu'ukbesajilo'ob, uti'al ka ila'ak u yantal u tojbe'en kuxtal le kajnáalo'obo' yéetel u chíinjo'olta'al tuláakal sijnáalil yóok'olkaab.

Bix le pa'atuukul meyajó'

U Pa'atuukulil le Maayáaj Tsíimin K'áak'o' ma' chéen jump'éel nu'ukul uti'al ka púuta'ak je'el ba'axake'.

Ku kaxtik xan ka ma'alobchajak u kuxtal wíinik yéetel ka u k'ujts le ba'axo'ob k'a'ana'an ti'o'. Jump'éel tsolmeyaj kun ma'alobkiinsik yéetel kun táakbesik áantajilo'ob yéetel kúuchilo'ob je'el bix ka k'uchuk le ja'o' yéetel ka utskíinta'ak u yichil kaaj.

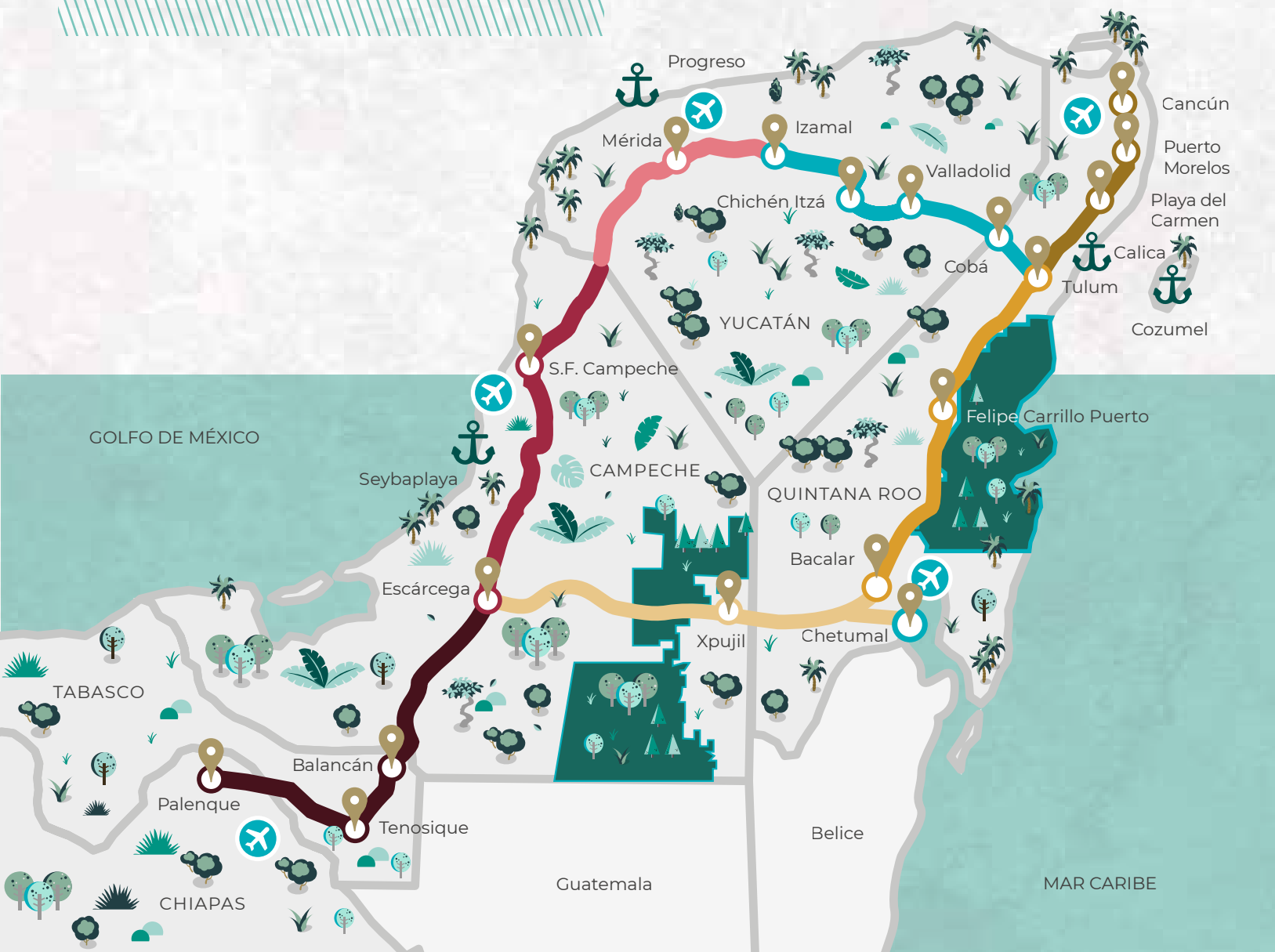
U tuukulile', ka táakbesa'ak bix u yilik le kaajo'ob ka yanak u tojbe'en kuxtalil yéetel u jóok'bal táanil u nojlu'umil México ka'alikil ka túul chíimpolta'ak u páajtalilo'ob.

U Pa'atuukulil le Maayáaj Tsíimin K'áak'o' ku máan tu péetlu'umil Chiapas, Tabasco, Campeche, Yucatán yéetel Quintana Roo, ka'alikil u yáalkabtik kex 1,460 kilómetros. Le je'elo' tukulta'an uti'al ka púuta'ak kuuch yéetel wíiniki', ka'alikil u nupik le nojbe'en kaajo'ob wáaj kúuchilo'ob tu'ux ku yúuchul meyaj wáaj ku k'uchul máak xíimbali'.

Tramos

	TRAMO SELVA 1	(227 km aprox.)
	TRAMO SELVA 2	(252 km aprox.)
	TRAMO CARIBE 1	(237 km aprox.)
	TRAMO CARIBE 2	(110 km aprox.)
	TRAMO GOLFO 1	(253 km aprox.)
	TRAMO GOLFO 2	(160 km aprox.)
	TRAMO GOLFO 3	(186 km aprox.)
SUBTOTAL		(1,425 km aprox.)

Jóok'sa'an wukjaats ti' le bej kun u yáalkabto' yéetel óoxp'éel súutukil uti'al ka úuchuk le pa'atuukulilo'. Tukulta'an ka yanak 18 u p'éelel nojbe'en kúuchil yéetel 12 u p'éelel mejen kúuchil tu'ux kun jáan je'eleli'.

Ti' le nojbe'en kúuchilo'obo' yaan kun p'áatal bey kúuchilo'ob uti'al u nojbe'enkunsá'ale'. Le je'elo'obo' yaan u táakmuk'ta'alo'ob uti'al ka yanak jejeláas meyaj p'atik ma'alob náajali' yéetel ka patjo'olta'ak tu beel le nojkaajo'obo'.

Lekúuchilo'obuti'al náajalo'kuts'atáantiko'ob jump'éel u pa'atuukulil nojkaaj yéetel u lu'umil uti'al ka ma'alobkiinsa'ak u kuxtal le máaxo'ob kaja'an te' nojkaajo'ob yéetel te' tu kaajalilo'obo'.

Le kúuchilo'ob uti'al náajalo' yaan u patjo'olta'alo'ob uti'al ka ma'alobkiinsa'ak u kuxtal wíinik ka'alikil u na'ats'al jach k'ambe'en áantajilo'obi', u kanáanta'al toj óolal yéetel u yantal meyaj ti' máak.

U nojbe'en kúuchilo'ob le Maayáaj Tsíimin K'áak'o'

- Palenque
- Tenosique
- Balancán
- Escárcega
- San Francisco de Campeche
- Mérida (Jo')
- Izamal
- Chichén Itzá
- Valladolid (Saki')
- Cobá
- Cancún
- Puerto Morelos
- Playa del Carmen
- Tulum
- Felipe Carrillo Puerto
- Bacalar
- Chetumal
- Xpujil

Uti'al u beetchajal jujunt'o'olil u beejile' tukulta'ab le ba'alo'ob je'ela':

1

Tuukul meyajil

1. Yáax kaxan tuukulo'ob
2. U beetchajal u pa'atuukulil u beetchajal
3. U ts'a'abal ojéeltbil u yáax tuukulil yéetel u je'ek'abta'al u payalt'aanil
4. U k'iinilo'ob u yila'al u ma'alobil meyajjo'ob
5. U ya'ala'al máakalmáak u ma'alobil
6. U joronts'íibta'al u makt'aanil

2

Bix kun beetbil

1. Bix kun meyajtbil le lu'umo'
2. U jáanilkuunsa'al yéetel u páakta'al
3. U táaxkuunsa'al le lu'umo'
4. U beeta'al u bejil
5. U tso'olol le rielo' (y'´´etel u che'ilo'ob k'amik yéetel u jach je'ets'el)
6. U ts'a'abal u xix tunichil tu bejilo'. Uti'al ma' u péek u bejilo'.
7. U ta'abal wáaj u soldarta'al le rielo'.
8. U p'i'isil u bejilo' (u tojkiinsa'al yéetel u táaxkuunsa'al)
9. U ts'o'oksajil le tu'ux ku máano' yéetel u yila'al wa ma'alob u meyaj.

3

U táanil beeta'al u máan

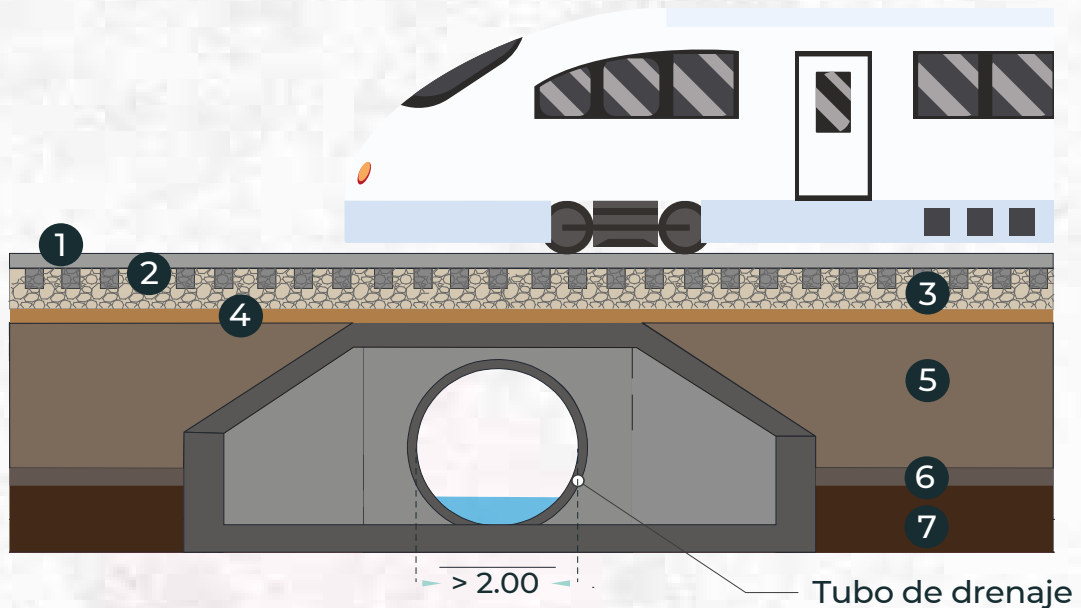
Yaan u beeta'al u péek xma' máakilo'ob uti'al u yila'al u ma'alob meyaj tuláakal u nu'ukulilo'ob ti' chíikulilo'ob wa (semáforos) ti' comunicaci3n (u nu'ukulil t'aan wa tel3fono yéetel radio, kúuchilo'ob ilik u ma'alob meyajil) yéetel uláak' túumben nu'ukulilo'ob ti' kananil.

4

U péekil

U beeta'al u péek le tsíimin k'áak'o'ob yéetel máako'ob ti' le s3utukil yéetel tu'ux tukulta'an ku máano'.

Ba'axo'ob ken u bis u beelo'

① Riel	③ Balasto	⑤ Terraplen
② Durmiente	④ Subbalasto	⑥ Mejoramiento de terreno
		⑦ Terreno natural

Bix le tsíimin k'áak'o'

Le bej ken u bis le tsíimin k'áak' ku luk'ul Palenque tak Valladolid' (Zací) yaan u k'a'abeetkuunsik le bej yaan tak bejla'o'. Uti'al u ts'ooko' yaan u k'a'abeetkuunsik uláak' bejilo'ob yano'ob je'el bix le bejo'ob, noj bejo'ob, tu'ux ku máan corriente yéetel uláak'o'ob. Lela' yéetel u tuukulil u p'íitkuunsa'al le loobil ti' le sijnaalilo' yéetel ma' u sen bisik taak'in u bo'ota'al le túumben kúuchilo'ob tu'ux kun máano'.

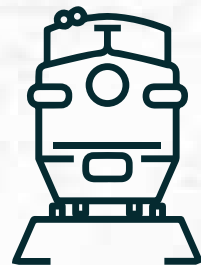
Le bejilo' yaan u bisik ka'ap'éel xa'aybejil kun tséel: Chichen Itzá yéetel Chetumal.

Le tsíimin k'áak'o' yaan u taasik óoxp'éel meyajo'obil uti'al u púuta'al:

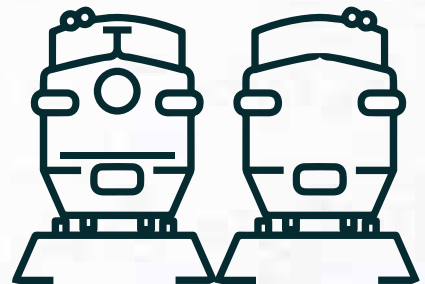
- Le wayil lu'umilo'obo' (yaan u yila'al ma' u bo'ol jach ko'oji')
- Táanxel u'ulabo'ob
- Kuuch

Tu yóok'olal u jela'anil bix kun sen k'a'abeetkuunsbil le xóoxot' bejo'obo' yaan u yantal ka'ap'éel bejilo'ob:

**Jump'éelili':
chéen
juntaakalili' u
bini'.**

**Ka'ap'éelil:
ka'atséel
bejilo'ob**

Bix le Maayáaj Tsíimin k'áak'o'

Séeb

Le tsíimin k'áak' uti'al u púuta'al máako' je'el u nakpachtik tak 160 kiloometros ti' jump'éeel oora u chichil u bine' yéetel uti'al le kuucho' yaan u nakpachtik tak 120 kiloometros ti' jump'éeel oora'e'.

Ma' tu séeb loobilaj

Lela' jump'éeel túumben tsíimin k'áak' ku meyaj yéetel diesel bey xan eléctrico, ku ts'a'abal u muuk' tumen jump'éeel nu'ukulil ma' tu seen meen loob.

U jach ma'alob péek

Le tsíimin k'áak'o'obo' yaan u yila'al tumen jump'éeel kúuchilil tu'ux ku yila'al u ma'alob meyaj, lela' yaan u yantal jump'éeel u páajtalil u yilik jach ba'ax ku yúuchul tuláakal súutukil yéetel ka ma'alob meyajnak. Ich kaaje' yaan u k'áalal uti'al u kanáanta'al.

Túumbenil

Le tsíimin k'áak'o'obo' tu ichile' yaan u yantal nu'ukulilo'ob tsolik wa ba'ax ti' le máako'ob ku bino'ob (yéetel u yáantaj jobon cha'ano'ob yéetel nu'ukulilo'ob uti'al u yu'uba'al t'aani'). Bey xan tukulta'an u ts'a'abal internet xma' bo'olil ti' le máaxo'ob ku bino'obi'.

Ma'alob je'eljsajbáajil

Le tsíimin k'áak'o'obo' yaan u yantal kúuchil tu'ux u je'elsikubáaj máaki', kúuchilil tu'ux u manik jejeláas ba'alo'ob, u kúuchil janal yéetel tu'ux u kotal máaki'.

Ma'alob u meyajil

Je'el u béeytal u bisik ichil 300 yéetel 500 u túulal máak ti' jujump'éeelal tsíimin k'áak'e'.

Chúuka'an u yóolal

Le Maayáaj Tsíimin k'áako' yaan u yantal ti' nu'ukulil ilik wa e'esik yaan ba'al je'el u beetik u yúuchul loob ti'e'.

Ba'axo'ob ken u beetej

Maayáaj Tsíimin k'áak' yéetel meyajnáajalil

Ku ya'alik le xookil beeta'an tumen le ONUo' ti' Índice de las Ciudades Prósperas (u Tsoolil ti' le Nukuch kaajo'ob ku jóok'olo'ob táanilo') yaan ti'ob bin jump'éeel péeksajtaak'inil ti' kúuchililo'ob uti'al u péeko'ob yéetel uti'al u núup'táambalo'ob, le ba'alo'ob je'ela' leti' beetik u paaklan jóok'ol táanil jump'éeel 40% le kaajo'obo'. Le kúuchilo'ob uti'al ti' núup'táambalilo' leti' u jach ma'alobil uti'al u paaklan táakbesikubáaj le kaajo'obo', u yáantiko'ob u meyajnáajalilo'ob yéetel u jach ma'alobkuunsik bix kuxliko'ob.

Jump'éeel ba'al ku ye'esik le xookil ti' le wóolkaajo'obo' ku ya'alike' u ya'abil u méek'tankaajo'ob p'ismeyajta'abo'ob te' noojol-lak'ino' kaabal yanilo'ob ti' le media nacional uti'al yúuchul jóok'ol táanilo'. Le Maayáaj Tsíimin k'áak'o' jump'éeel ba'ax je'el u xu'ulsik lelo' ku ts'o'okole' yéetel kuch óolal tu táankaaj yéetel ti' sijnáalil.

U xuul u tuukulilo'ob yéetel u tojbe'enmeyajilo'ob:

Le Maayáaj Tsíimin k'áak'o' táan u kaxtik u nakpaxtik le ba'alo'ob je'ela':

- U ya'abkuuntik u nu'ukulil u púuta'al máak yéetel uti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al u p'oolmajil ti' ba'alo'ob ku meyajta'al wayil lu'umilo'oba'.
- U ya'abkuuntik núup'táambalil uti'al u ma'alobtal p'oolmajil ti' ba'alo'ob ku taal ti' íits'atmeyajlu'umil.
- U líik'saj óoltik le jach ma'alob kúuchililo'obo' yéetel u meyajilo'ob je'ebix yanile' yéetel ba'axo'ob k'a'abet uti'al u yúuchul meyaj ti' lálalaj kúuchkabalilo'ob.
- U ya'abkuuntik u yantal meyajlo'ob ti' le kajnáalilo'obo'.
- U táakmuk'tik táankaj almejenil yéetel jala'ach tsolmeyajilo'ob ku taalbal ti' jump'éeel pa'atuukulil ich lu'umil, tsoolol tu beel yéetel uti'al u táakmuk'ta'al tojbe'en kuxtalil.

Ba'axo'ob kun beetbil

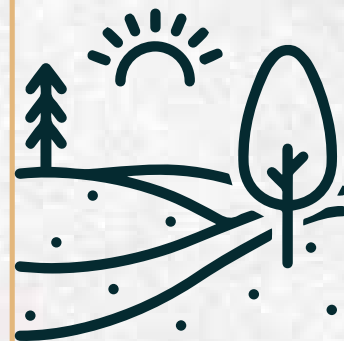
Uti'al ka béeyak le ba'alo'ob je'elo' ku ts'a'abal k'aj óoltbil le meyajlo'ob je'ela':

- U táakmuk'tik péeksajtaak'inil uti'al u táakmuk'tik way lu'umil tsoltuukulilo'obe'.
- U séeba'ankuunsik u púuta'al jejelás ba'alo'ob yéetel meyajilo'ob uti'al u káajal u jóok'ol táanil náajalmeyajil yéetel jump'éeel ma'alob kuxtalil ti' tuláakal noojol-lak'inil.
- U much'ik noojol-lak'inil yéetel u chúuka'anil le nojlu'uma' yéetel ka béeyak u suut bey jump'éeel kúuchkabal ti' p'oolmajil tu jáalja' kaajilo'ob wa puertos yéetel ti' aeropuertos uti'al u púuta'al ba'alo'ob.
- U táakmuk'tik u meyajta'al janalbe'en ba'alo'ob jach k'a'ana'antak ti' mejen kaajo'ob tu yóok'olal u ko'onla'ajal ti' u kúuchilo'ob k'am u'ulabo'ob ti' le peetlu'umo'obo'.
- U táakmuk'tik jala'ach tsolmeyajilo'ob uti'al mejen yéetel k'as nukuch ajmeyajba'alo'ob noojol-lak'inilo'ob.
- U ts'aajik tu'ux u yantal meyaj tu beel yéetel ma'alob bo'ota'anil, ka béeyak u yéensiko'ob le ya'abkach óotsilil yaan ti' le péetkaajilo'oba'.
- U táakmuk'tik u p'oolmajil wayil lu'umil uti'al u yantal túumben bix u meyajta'al k'am u'ulabile'.
- U je'ik u bejil u beeta'al u kúuchilil náajalmeyajil kaaj uti'al u yantal ya'ab meyajil yéetel péekbal náajalil ti' le mejen kaajo'obo'.

Maayáaj Tsíimin k'áak' yéetel sijnáalil

U péetlu'umilo'ob Chiapas yéetel Campechee' leti' le ka'ap'éel péetlu'umo'ob maas ya'ab u k'áaxilo'ob ch'éejsa'ab ichil u ja'abilo'ob 2002 yéetel 2018o', bey u ya'alik Global Forest Watch yéetel ku tukulta'ale' ku péek'ta'al óoli' naats' ti' 1,300 hectareas k'áaxo'ob, ikil u yokol kolta'al u Báak'kanáanil u Sijnáal Kúuchilil Calakmul, Campeche.

Le ba'ax je'el ku yúuchula' k'a'ana'an u k'e'exel. Le tsíimin k'áak'o' ku ts'atáantik junmúuch' tojbe'en meyajo'ob uti'al u kanáanta'al sijnáal kúuchililo'ob yéetel sijnáal ba'alba'alil yóok'ol kaab.

U xuultuukulilo'ob:

Maayáaj Tsíimin k'áak'e' chéen jump'éel ti' junmúuch'kabal ti' u kaxta'al utskíinajil uti'al u kanáanta'al yéetel u jel núup'táambesa'ail kúuchkabalilo'ob. Uláak' meyajo'obe' leti'ob lela':

- U ka'apúut sutik u núup'táambesajil kuxtalil ti' síijnal kúuchilo'ob uti'al u kanáanta'al ba'alche'ob yéetel k'áax.
- U yáantaj uti'al u kanáanta'al sijnáalkuxtalilo'ob yéetel u meyajta'al k'áax tu beel.
- U ka'a ts'áajik páajtalil ti' sijnáalkuxtalilo'ob k'askúunta'ano'ob, yáax táanile' le Kanántbil Sijnáal Kúuchililo'obo'.
- U p'íitkunsik u ch'a'akal che' xma' a'almajt'aanil yeetel u beeta'al meyajilo'ob ku táakmuk'tiko'ob lu'um yéetel ka'aka'ajil.
- U ya'abkuuntik u muuk' u meeyjulil k'áax yéetel tséentbil ba'alche'ob ku bisikubáaj yéetel sijnáalil uti'al u táan óoltik jump'éel p'oolmajil yéetel kananmeyajil beeyxan mu'uk'a'an kuxtalil.
- U beetik u yantal jump'éel meyajnáajalil ku taalbal ti' u k'a'abetkuunsa'al yéetel ka'aka'ajil u sijnáal ba'alba'alilo'ob yóok'ol kaab.
- U táakmuk'tik u yúuchul náajal tu'ux ma' u seten k'a'abetkuunsa'al lu'um yéetel u sijnáal ba'alba'alilo'ob yóok'ol kaab.

Ba'axo'ob kun beetbil

Utia'al u beeta'al le ba'al ku ya'ala'alo', le Maayáaj Tsíimin k'áak'o' ku ya'alt'antik u beetik kex le meyajo'oba'.

- U ts'áajik u bejil u sutusuut tsíimin k'ák'o'ob ti' tuláakal le péetkaajo'ob tu'ux ts'o'ok u je'ets'ela', ikil u kaxta'al ma' u beetik ya'ab k'aasil ti' sijnáal ba'albalil.
- U jelpa'ak'al che'ob yéetel u kanáanta'al lu'umo'ob yéetel kúuchilo'obil ja'.
- U beeta'al meyajo'ob uti'al u kanáanta'al, yéetel u kaxta'al yutsil wa ka k'uchuk antal k'aaso'ob, yo'olal u noj tuukulil meyajo', bey xan wa ka anchajak uláak' ba'alo'ob beetik k'aas yo'olal uláak' jejeláas meyajo'ob yáax beeta'ano'ob (noj bejo'ob, nu'ukulilo'ob bisaj ts'aamuuk'il, nu'ukulilo'ob bisaj ja' yéetel uláak'o'ob).
- U ts'a'abal nu'ukulilo'ob ku juum tu beejilo'ob u máan le tsíimin k'áak'o'obo' uti'al ma' u jéentanta'al k'áaxil yéetel alak'bil ba'alche'ob.
- U pa'atal meyajo'ob yéetel u xuul u noj jala'achilo'ob México uti'al u kanáanta'al tuláakal k'áaxo'ob, je'elbix xan u kaxta'al u taak'inil uti'al u kanáanta'al sijnáal ba'albalilo'ob.
- U beeta'al u Mola'yilo'ob u Meyajta'al u kanáanil u jejeláasil ba'alche'ilo'ob k'áax (UMAS).

Maayáaj Tsíimin k'áak' yéetel u tuukulil u táan óolta'al kajnáalo'ob yéetel u meyajtsilil

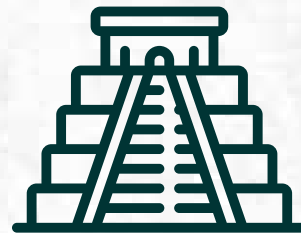
Le péetkaajo'ob tu'ux ku tukulta'al u beeta'al le Maayáaj Tsíimin k'áak'o', yaan jejeláas u meyajtsilil ku chúunul ichil u kaajilo'ob yéetel u máasewáal kaajalilo'ob, tu yóok'olal xooko'ob ku beeta'ale' ku ya'ala'ale' ku t'i'it'pajalo'ob beya': Yucatán (65.4%), Campeche (44.5%), Quintana Roo (44.4%), Chiapas (36.1%) yéetel Tabasco (25.7%).

Bey xane'. u noojol-lak'inil le noj lu'uma' jach k'aj óola'an tu yóok'olal p'ata'anil ti' k'a'ana'an meyajtsilo'ob je'exo'ob úuchben kúuchilo'ob, jejeláas t'aano'ob, úuchben k'ajláayil pak'ilo'ob yéetel uláak' k'a'ana'an meyajtsilo'ob ilajbe'en yéetel ma' ilajbe'eni'.

Uti'al u pa'atuukulil le Maayáaj Tsíimin k'áak'o' jach k'a'ana'an u kaxta'al bix u yoksa'al tuláakal máaki' uti'al u beeta'al yéetel u kaxta'al bix kun táan óolta'al le ma'alob kuxtal yéetel xan u kaxta'al ma' u ch'e'ejel u meyajtsilo'ob le múuch'kaajo'obo'.

Ba'ax ku kaxta'al

- U kanáanta'al úuchben najo'ob wa kúuchilo'ob yéetel u meyajtsil u kaajilo'ob le múuchpéetlu'umilo'oba'.
- U jatsajatsta'al le u'ulabo'ob wa xíimbal máako'ob ku taalo'ob kaambal ichil úuchben najo'ob, kúuchilo'ob yéetel k'ajlayil kaajo'ob uti'al ma' u seen chu'upul jujump'éelil u kúuchilo'ob.
- U pa'atal jejeláas meyajjo'ob uti'al u yutsil kaaj, ikil u kaxta'al tu yéetele' u ts'a'abal le ba'axo'ob ku binetik ti' le kaajo'obo', ichil u yoksikubáaj áantaj u kajnáalilo'ob ichil u meyajil, u yutskinajil, u ts'atáantajil yéetel u ka'ak'abéetkuunsa'al le kúuchilo'ob p'ata'ano'ob ka'acho'.
- U kaxta'al jejeláas bix u táabsa'al u'ulabo'ob, ka u p'isk'anto'ob, bey xano' tu ji'ijinakile' ka u kanáanto'ob le meyajtsil ku ti'alinta'al tumen kaaj, je'ex le u meeyjil u bisa'al u'ulabo'ob u k'aj óolto'ob bix u kuxtal le mejen kaajo'obo', u jats'utsil le k'áaxo'obo' yéetel xan le u'ulabo'ob ku taalo'ob kaambalo'.

- U pa'atal jump'éel u múul meyaj noj jalacho'obe' uti'al u kanáanta'al u buka'ajil u k'a'abetil le ba'ax ku ti'alinta'al tu yóok'olal meyajtsil yéetel ba'alo'ob sijnáalo'ob tu noojol-lak'inil le nojlu'umila'.
- U beeta'al tuláakal u nu'ukulil k'a'abet uti'al u yúuchul t'aan je'etu'uxake', xma'abo'olil uti'al tuláakal le màaxo'ob kun sutusuut ichil le tsíimin k'áak'o'.
- U kaxta'al ka yanak le keetil ichil xiibo'ob yéetel ko'olelo'obo' uti'al lekéen k'uchuk le tsíimin k'áak'o' yéetel u meyajjo'ob bey ko'olelo'obe' ka' beeta'ak uts ti'ob.